

RAFAŁ KUBICKI

TESTAMENTY ELBLĄSKIE

Studium z dziejów
miasta i jego mieszkańców
w późnym średniowieczu

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu GDAŃSKIEGO

TESTAMENTY
ELBLĄSKIE

*Pamięci mojego Dziadka
Stefana Gierczaka (1923–2019)*

50-lecie
Uniwersytetu
Gdańskiego

RAFAŁ KUBICKI

TESTAMENTY ELBLĄSKIE

Studium z dziejów
miasta i jego mieszkańców
w późnym średniowieczu

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU GDAŃSKIEGO
GDAŃSK 2020

Recenzent
dr hab. Piotr Oliński, prof. UMK

Redaktor Wydawnictwa
Ewelina Ewertowska

Projekt okładki i stron tytułowych
Andrzej Taranek

Na okładce
Widok Elbląga według Caspara Hennenbergera z 1554 r.,
Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 1151/56

Skład i łamanie
PRACOWNIA

Publikacja sfinansowana z działalności statutowej
Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-011-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel./fax 58 523 11 37, tel. 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
www.wyd.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.kiw.ug.edu.pl

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. 58 523 14 49, fax 58 551 05 32

Spis treści

Wstęp	9
1. Temat	9
2. Stan badań	9
3. Źródła	11
4. Metoda i konstrukcja pracy	14

Rozdział 1

Testamenty elbląskie – uwagi wstępne	16
1.1. Testament w Prusach Krzyżackich i Królewskich do początku XVI w.	16
1.1.1. Stosowanie testamentów w Prusach Krzyżackich od XIII do początku XVI w.	17
1.1.2. Testamenty duchownych	20
1.1.3. Testamenty mieszczan od XIV do początków XVI w.	23
1.2. Elbląg i testamenty jego mieszkańców	25
1.3. Prawo lubeckie – sporządzanie testamentów	27
1.3.1. Zasady dziedziczenia w prawie lubeckim	32
1.4. Formularz testamentu	38
1.5. Charakterystyka zachowanych dokumentów	45
1.6. Pisarze sporządzający dokumenty	47
1.7. Wykonawcy i świadkowie spisywania testamentów	51
1.7.1. Sprawa wykonania testamentu Urszuli Emyke	60

Rozdział 2

Mieszkańcy Elbląga w świetle testamentów	64
2.1. Testamenty mieszkańców z drugiej połowy XV w.	64
2.1.1. Reprezentatywność testamentów, pochodzenie społeczne i etniczne testatorów	66
2.1.2. Pochodzenie terytorialne testatorów	70
2.1.3. Testamenty elity rządzącej	72
2.2. Stosunki rodzinne i powiązania społeczne testatorów	73
2.2.1. Zapisy dla dzieci	74
2.2.2. Zapisy dla rodzeństwa, jego dzieci i wnuków	77
2.2.3. Zapisy dla „najbliższych, prawnych dziedziców”, dalszej rodziny i domowników	80
2.2.4. Zapisy dla czeladzi i służby	86
2.3. Kobiety w testamentach mieszkańców Elbląga	88
2.3.1. Wypłata posagu	89
2.3.2. Inne zapisy dla żony	91
2.3.3. Testamenty mieszczzanek elbląskich	94

2.4. Kultura materialna mieszczaństwa	98
2.4.1. Ozdoby, biżuteria i książki	99
2.4.2. Zbroje i broń	101
2.4.3. Ubrania	102
2.4.4. Wyposażenie domu	105
2.4.5. Meble	105
2.4.6. Wyposażenie kuchni, zastawa stołowa i sztućce	106
2.4.7. Wyposażenie warsztatów pracy	107
2.5. Rozporządzanie kapitałem	108
2.6. Zapisy nieruchomości i warsztatu pracy	109
2.7. Przestrzeń miejska	111
Rozdział 3	
Życie religijne mieszczaństwa elbląskiego w świetle testamentów	115
3.1. Topografia sakralna średniowiecznego Elbląga	115
3.1.1. Zapisy dla kościołów, klasztorów, fundacje mszalne, ołtarze, pochówki	117
3.1.2. Motywacja zapisów, przedmioty dewocyjne	118
3.1.3. Zapisy dla poszczególnych ołtarzy, bractw, ozdoby do obrazów, świece itp.	122
3.1.4. Zapisy dla szpitali	123
3.1.5. Zapisy dla kościołów i klasztorów poza Elblągiem	125
3.1.6. Zmiany w topografii sakralnej miasta po 1454 r. – fundacja klasztoru Brygidek	129
3.1.7. Przemiany w religijności mieszkańców Elbląga w świetle dyspozycji testamentowych	135
3.1.8. Zapisy na cele pobożne w testamentach mieszczańskich z drugiej połowy XV w. (Gdańsk, Elbląg, Reszel)	136
3.2. Pielgrzymki odbywane i fundowane przez mieszczan	137
3.3. Zapisy na cele pobożne w testamentach kupców i elity władzy	149
3.4. Wsparcie ubogich	154
3.5. Kler miejski	156
3.6. Bractwa religijne	157
Podsumowanie	164
1. Testamenty elbląskie – uwagi wstępne	164
2. Mieszkańcy Elbląga w świetle testamentów	165
3. Życie religijne mieszczaństwa w świetle testamentów	166
Aneksy	169
1. Wykaz testamentów z dawnego archiwum miejskiego w Elblągu z lat około 1301–1515	169

2. Kuratorzy i świadkowie spisania testamentów	177
3. Forma zewnętrzna i zapiski dorsalne testamentów	187
4. Przestrzeń miejska i informacje o innych miejscowościach w testamentach elbląskich	199
4.1 Zapisy dla klasztorów, w tym beginek, w Elblągu i poza nim	210
5. Wzmianki o zapisach: klejnotów, ozdób ze srebra i złota, ubrań, broni, przedmiotów codziennego użytku, wyposażenia domu, produktów (materiałów), warsztatu pracy	216
6. Wybrane testamenty z Elbląga	221
6.1. Testament Urszuli Emyke i dokumenty dotyczące sporu o realizację części jego postanowień	221
6.2. Testamenty mieszczanek elbląskich z lat 1457, 1488, 1501 i 1503	247
6.3. Wybrane testamenty mieszkańców Elbląga z lat 1436, 1464, 1474 i 1500	254
Summary	269
Spis ilustracji, map, tabel i wykresów	274
Wykaz skrótów	277
Bibliografia	278
Indeks nazw geograficznych	290
Indeks osobowy	294

Wstęp

1. Temat

Badania poświęcone historii Elbląga w średniowieczu przyniosły już wiele cennych ustaleń, dotyczących życia społeczno-gospodarczego jego mieszkańców. Zostały one wykorzystane w kilku pracach przedstawiających ogólny obraz dziejów miasta¹. Mimo to istnieje potrzeba podejmowania dalszych szczegółowych studiów, obejmujących przede wszystkim okres późnego średniowiecza i czasy nowożytne². Ważne i nowe informacje może przynieść dokładna analiza testamentów – dokumentów ostatniej woli sporządzanych przez mieszczan. Choć upowszechnienie tego narzędzia prawnego jako sposobu dysponowania swym majątkiem przez mieszczaństwo nastąpiło w XIII w., to w przypadku Elbląga dysponujemy dokumentami pochodzącymi dopiero z XIV w., a w większej liczbie – właściwie tylko z drugiej połowy XV w. W związku z tym w niniejszej pracy podejmiemy próbę analizy dostępnych dziś źródeł tego rodzaju, pamiętając, że tworzyły je głównie elity miejskie i osoby posiadające majątek, którym mogły rozporządzać. Zauważmy też na wstępie, że przekazy te – jak rzadko które źródła historyczne – pozwalają wnikać w wiele sfer życia prywatnego ludzi średniowiecza. Testamenty elbląskie posłużą tu do opisu różnych form relacji społecznych mieszkańców miasta, głównie w późnym średniowieczu³. Przy czym, obok problemu samych źródeł, ich formy, stanu zachowania i treści, przedstawimy także kwestie dotyczące relacji rodzinnych testatorów, kultury materialnej i form pobożności mieszkańców miasta.

2. Stan badań

Wykorzystanie dokumentów ostatniej woli jako podstawy do studiów nad różnymi aspektami życia miejskiego ma już długą tradycję⁴. Rozwój badań zależny

¹ M.G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topographischer, geschichtlicher und statistischer Hinsicht*, Bd. I–III, Elbing 1818–1832; E. Carstenn, *Geschichte der Hansestadt Elbing*, Elbing 1937; *Historia Elbląga*, red. S. Gierszewski, A. Groth, t. I–II/1, Gdańsk 1993–1996; M. Józefczyk, *Średniowiecze Elbląga z problematyki społeczno-religijnej*, Elbląg 1996.

² J. Powierski, *Stan i potrzeby badań nad dziejami Elbląga w średniowieczu*, „Rocznik Elbląski” 1989, t. 11, s. 57–74.

³ Przez użyte tu i w tytule książki umowne określenie „testamenty elbląskie” rozumiemy dokumenty (oryginały i ich odpisy) zgromadzone w zbiorach dawnego archiwum miejskiego w Elblągu.

⁴ Ważne uwagi na temat wartości poznawczej średniowiecznych testamentów mieszczańskich sformułowali: A. von Brandt, *Mittelalterliche Bürgertestamente. Neuerschlossene Quellen zur Geschichte der materiellen und geistigen Kultur*, Heidelberg 1973, s. 5–32; P. Bauer, *Testament und Bürgerschaft*.

jest oczywiście przede wszystkim od stanu zachowania tego typu przekazów w poszczególnych ośrodkach miejskich. Testamenty mieszkańców Elbląga jako pierwszy w szerszym zakresie opracował w pierwszej połowie XIX w. Heinrich Ferdinand Neumann, aptekarz, a także miłośnik historii miasta. Przygotował on obszerne wypisy z dokumentów⁵, a jeden z nich ogłosił w całości drukiem⁶. W drugiej połowie XIX w. rejestry testamentów mieszkańców Elbląga zostały udostępnione w drukowanym katalogu dokumentów z archiwum miejskiego w Elblągu autorstwa Edwina Volckmanna⁷. Publikacja ta zawiera jednak jedynie te testamenty, które znajdowały się wówczas w archiwum, brak w niej dokumentów ostatniej woli, w tym znanych H.F. Neumannowi, włączonych do zasobu archiwum w późniejszym czasie⁸. Z dokumentów wskazanych przez E. Volckmanna korzystał obficie Max Toeppen, przygotowując pracę na temat różnych aspektów życia miejskiego w średniowiecznym Elblągu⁹. I to przede wszystkim za pośrednictwem tej pracy Toeppena informacje zawarte w testamentach przywoływane były przez innych badaczy, w tym autorów ostatniej syntezy dziejów miasta¹⁰ oraz księdza Mieczysława Józefczyka w książce poświęconej życiu społeczno-religijnemu miasta w średniowieczu¹¹. Z katalogu E. Volckmanna i pracy M. Toeppena korzystała także Grażyna Nawrońska¹². Bezpośrednio do zbiorów zachowanych testamentów sięgali Rafał Kubicki¹³

Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz, Sigmaringen 1989; J. Schildhauer, *Hanseatischer Alltag. Untersuchungen auf der Grundlage Stralsunder Bürgertestamente vom Anfang des 14. bis zum Ausgang des 16. Jahrhunderts*, Weimar 1992. Na temat przydatności badawczej tego typu źródła w literaturze polskiej zob.: U. Sowina, *Najstarsze sieradzkie testamenty mieszczańskie z początku XVI w. Analiza źródłoznawcza*, KHKM 1991, R. 39, nr 1, s. 3–25; W. Olszewski, *Testament jako źródło do badań życia miasta w średniowieczu*, „Archaeologia Historica Polona” 1998, t. 7, s. 79–92. Niepełny przegląd polskich badań nad testamentami mieszczańskimi dał J. Wymułek, *Urban Testaments in Poland: Research Present and Future [w:] Uses Of, the Written Word in Medieval Towns: Medieval Urban Literacy II*, ed. M. Mostert, A. Adamska (Utrecht Studies in Medieval Literacy, Vol. 28), Brespols 2014, s. 299–312.

⁵ APG, 492/802, Rękopisy Elbląskie, F. Neumann, Testamenty 1315–1515, s. 7–182.

⁶ Mowa tu o testamencie Wawrzyńca (Lorenza) Pilgeryna z 1461 r., F. N[eumann], *Elbingensia*, „Elbinger Anzeigen” 1828, Nr. 14, s. 2–3.

⁷ E. Volckmann, *Katalog des Elbinger Stadtarchivs*, Elbing 1875.

⁸ Zwrócił na to uwagę E. Carstenn, *Geschichte der Hansestadt Elbing*, s. 481, przyp. 6.

⁹ M. Toeppen, *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter*, H. 1–3, Danzig 1871–1873.

¹⁰ *Historia Elbląga*.

¹¹ M. Józefczyk, *Średniowiecze Elbląga...*

¹² G. Nawrońska, *Dokąd pielgrzymowali elblążanie w średniowieczu?: znaki pielgrzymie świadectwem pobożnych wędrowek [w:] Archaeologia et historia urbana*, red. R. Czaja i in., Elbląg 2004, s. 525.

¹³ R. Kubicki, *Dominikanie w Elblągu – materialne podstawy egzystencji konwentu i jego związku z miastem*, „Rocznik Elbląski” 2004, t. 19, s. 5–30 (wykaz zapisów testamentowych na rzecz klasztoru na s. 27–30); *idem*, *Testamenty elbląskie z XIV – początków XVI w. – charakterystyka wraz z listą testatorów w układzie chronologicznym*, „Rocznik Elbląski” 2006, t. 20, s. 199–208; *idem*, *Pielgrzymki w testamentach mieszczan elbląskich w XV – początkach XVI wieku [w:] Z dziejów średniowiecza. Pamięci profesora Jana Powierskiego (1940–1999)*, red. W. Długocki, Gdańsk 2010, s. 179–188;

i Piotr Oliński¹⁴, autorzy prac dotyczących życia religijnego i społecznego miasta w późnym średniowieczu. Dotychczas w oparciu o te przekazy analizowano między innymi formy pobożności mieszczan i ich kulturę materialną.

3. Źródła¹⁵

Podstawą prowadzonych w niniejszej pracy analiz są przede wszystkim zachowane do dziś testamenty elbląskie¹⁶. Aby poprawnie zinterpretować zawarte w nich informacje, trzeba pamiętać, jaką funkcję i znaczenie miały w średniowieczu tego typu dokumenty. Sporządzenie testamentu było wówczas nieomal zobowiązaniem natury moralnej – sposobem pogodzenia się ze światem doczesnym, ostatecznym rozliczeniem w zakresie spraw materialnych i duchowych. W literaturze przedmiotu zwrócono uwagę, że od XII w. w Europie Zachodniej testament nie był tylko narzędziem prawnym z zakresu prawa prywatnego, którego używano w celu regulacji kwestii dotyczących przekazywania majątku, ale stał się jakby aktem religijnym, popieranym szczególnie silnie przez Kościół¹⁷.

Będące podstawą prezentowanych tu analiz testamenty mieszkańców Elbląga przechowywane są aktualnie w Archiwum Państwowym w Gdańsku, w dziele dawnego archiwum miasta Elbląga. W zdecydowanej większości pochodzą one z drugiej

idem, *Kultura materialna w testamentach elbląskich w XV – początku XVI w.*, KHKM 2010, R. 58/2, s. 199–213; *idem*, *Formy pobożności w mieście późnośredniowiecznym w świetle zapisów na rzecz Kościoła i biednych w testamentach elbląskich (XV – początek XVI w.)*, „Zapiski Historyczne” 2011, t. 76/2, s. 8–27; *idem*, *Mieszkańcy Elbląga w świetle piętnastowiecznych testamentów*, „Rocznik Elbląski” 2012, t. 24, s. 25–43; *idem*, *W trosce o zbawienie – testamenty kupców Gdańska i Elbląga z drugiej połowy XV i początku XVI wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2016, R. 31, z. 1, s. 111–128; *idem*, *Testamenty mieszkańców Elbląga z drugiej połowy XV w.*, „Rocznik Elbląski” 2018, t. 28, s. 37–50.

¹⁴ P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń 2008. Praca ta w przypadku instytucji kościelnych działających w Elblągu w znacznym stopniu oparta została na analizie zapisów testamentowych. Autor sporządził także kilka zestawień legatów testamentowych na rzecz poszczególnych kościołów i szpitali, zob. *ibidem*, s. 389–398 i 460–466; *idem*, *Spoleczne uwarunkowania zapisów testamentowych w średniowiecznym Elblągu [w:] In memoriam honoremque Casimiri Jasińskiego*, red. J. Wenta, P. Oliński, Toruń 2010, s. 181–192.

¹⁵ Podrozdział oparto na fragmencie artykułu: R. Kubicki, *Testamenty elbląskie...*, s. 199–201.

¹⁶ Obok nich wykorzystano opublikowane i rękopiśmienne kodeksy, zawierające dokumenty dotyczące Elbląga. Ich pełne zestawienie zamieszczono w bibliografii na końcu pracy.

¹⁷ P. Ariès, *Człowiek i śmierć*, Warszawa 1989, s. 189. Czasem to angażowanie się instytucji kościelnych na rzecz sporządzania testamentów przybierało niewłaściwe formy. Mogą o tym świadczyć postulaty formowane przez pospólstwo w czasie rewolty w Toruniu w 1525 r., gdy domagano się zakazu uczestnictwa przedstawicieli Kościoła, przede wszystkim zakonników, w sporządzaniu testamentów. Miało to na celu uniemożliwienie wywierania presji na testatorów, aby ci czynili zapisy na rzecz instytucji kościelnych. Zob. J. Buława, *Walki społeczno-ustrojowe w Toruniu w I połowie XVI wieku* (Roczniki TNT, 1970, nr 75), Toruń 1971, s. 44–47.

połowy XV w.¹⁸ Na ogólną liczbę 149 testamentów, których treść jest nam dziś znana, w tym tylko z krótkich wpisów i wzmianek, 32 pochodzą z lat 1409–1454, 25 pochodzi z lat 1455–1466 i 87 – z lat 1467–1515. W całym zbiorze jedynie pięć dokumentów dotyczy mieszkańców Nowego Miasta Elbląga, a pozostałe dotyczą osób ze Starego Miasta Elbląga. Dokumenty te zgrupowane są przede wszystkim w zbiorze noszącym nazwę: Kolekcja dokumentów elbląskich, zawierającym ogółem 117 testamentów¹⁹. Kolejne 24 zachowane w oryginale dokumenty zgromadzone zostały przez Johanna Jacoba Conventa w jego rękopiśmiennej kronice miasta Elbląga²⁰. Przechowywana jest ona, podobnie jak i rękopisy innych elbląskich autorów związanych z miastem, w wyodrębnionym zbiorze archiwalnym, tzw. Rękopisach elbląskich²¹. Treść dalszych testamentów, zarówno zachowanych w oryginale, jak i jedynie w odpisach, znana jest dzięki pracom Gottfrieda Gotscha, zbieracza i kolekcjonera pamiątek przeszłości Elbląga oraz autora dziejów Nowego Miasta Elbląga²². Odpisy większości testamentów zachowanych w kolekcji dokumentów elbląskich oraz w pracach Conventa i Gotscha sporządził wspomniany już H.F. Neumann²³. Zestawienie, obejmujące czas spisania i liczbę zachowanych do dziś w oryginale i odpisach testamentów z dawnego archiwum miejskiego w Elblągu, zamieszczono w tabeli poniżej.

¹⁸ *Archiwum Państwowe w Gdańsku. Przewodnik po zasobie do 1945 r.*, oprac. C. Biernat, Warszawa 1992, s. 276; *Archiwum miasta Elbląga. Przewodnik po zespołach 1242–1945*, oprac. J. Czaplicka, W. Klesińska, Warszawa 1970, s. 69.

¹⁹ APG, 368, Kolekcja dokumentów elbląskich. Dokumenty uporządkowane są w sześciu grupach, oznaczonych kolejnymi cyframi rzymskimi od I do VI, przy czym każda grupa określa format dokumentów. W obrębie poszczególnych grup dokumenty oznaczono cyframi i liczbami arabskimi, np. 368/I.

²⁰ APG, 492/250–251, J.J. Convent, *Chronik der Stadt Elbing von 1237 bis 1454...*, Theil 1, 2, 3 (Anno 1454 bis Anno 1550). W zbiorach fundacji Conventa znajdowało się w XIX w. 58 egzemplarzy dawnych testamentów elbląskich oraz oprawiony w szkło i ramę zachowany do dziś testament Mikołaja Kyselinga z 1496 r. Zob. G. Döring, *Johann Jacob Convent und seine Stiftungen in Elbing*, „Neue Preußische Provinzialblätter, Neue Folge” 1849, Bd. 7, s. 107–108. Dane o pochodzeniu zachowanych dokumentów (w sumie 61, a więc o dwa więcej niż u G. Döringa) ze zbioru Conventa (*Conventsammlung*) umieścił w swym inwentarzu E. Volckmann (*Katalog...*). Zob. zestawienie w tabeli 20.

²¹ APG, 492, Akta miasta Elbląga, „rękopisy elbląskie”; zob. E. Morcinek, *Inwentarz zbioru „Rękopisy elbląskie”*, Warszawa 1967. Losy wskazanych dokumentów związane są ściśle z dziejami archiwum miejskiego w Elblągu, które po pożarze ratusza Starego Miasta w 1777 r. uległo częściowemu zniszczeniu, a uratowane materiały w wielu wypadkach trafiły do rąk właścicieli prywatnych. W ten sposób między innymi zbiór dokumentów, w tym testamentów elbląskich, znalazł się w posiadaniu J.J. Conventa, który umieścił je w muzeum zwanym Conventshalle, zob. L. Neubaur, *Das Stadtarchiv zu Elbing*, „Deutsche Geschichtsblätter” 1907, Bd. 8, s. 248–249; W. Klesińska, *Archiwum miasta Elbląga*, „Rocznik Elbląski” 1961, t. 1, s. 78–79.

²² APG, 492/467, G. Gotsch, *Versuch einer Geschichte der Neuen Stadt Elbing...*, 1335–1477, Theil I.

²³ APG, 492/802, F. Neumann, Testamenty 1315–1515. Inny częściowy zbiór odpisów, przygotowany w oparciu o pracę Neumanna: APG, 492/60, W. Behring, *Elbinger Testamente nach Ferdinand Neumanns Abschrift saec. 15 und 16*.

Tabela 1. Zestawienie testamentów z dawnego archiwum miejskiego w Elblągu

Lata	Liczba testamentów ogółem	W tym testamentów zachowanych w oryginale
do 1439	15	8
1440–1449	6	6
1450–1459	25	25
1460–1469	17	17
1470–1478	18	18
1480–1489	28	28
1490–1499	18	18
1500–1510	17	17
1511–1515	5	5
Razem	149	142

Źródło: APG, 492/250, 251, 467 i 802; APG, 368; R. Kubicki, *Testamenty elbląskie z XIV – początków XVI w. – charakterystyka wraz z listą testatorów w układzie chronologicznym*, „Rocznik Elbląski” 2006, t. 20, s. 200. Dane zestawione w poszczególnych tabelach prezentowanych w książce, jeżeli tego nie oznaczono inaczej, oparte zostały na treści wszystkich zachowanych testamentów elbląskich z lat 1301–1515.

W przypadku części testamentów dysponujemy ich drukowanymi regestami, wydanymi przez wspomnianego już E. Volckmanna. Opracowany przez niego *Katalog elbląskiego archiwum miejskiego* zawiera w sumie regesty 61 testamentów. Co ważne, podane w nim sygnatury dokumentów są już obecnie nieaktualne²⁴. Należy również uwzględnić fakt zaginięcia części testamentów. Niestety, nie można dziś określić, ile spośród nich uległo zniszczeniu w czasie pożaru ratusza miejskiego w 1777 r.²⁵ Dalsze informacje o sporządzanych przez mieszczan testamentach zachowały się we wypisach do ksiąg miejskich²⁶.

²⁴ E. Volckmann, *Katalog...* Sygnatury drukowane w katalogu zostały zmienione w trakcie porządkowania zasobu przez archiwistów niemieckich, prawdopodobnie w okresie międzywojennym. Ogólne uwagi na temat prac archiwalnych prowadzonych w tym czasie zob. H. Kownatzki, *Bericht über das Stadtarchiv Elbing*, „Elbinger Jahrbuch” 1928, H. 7, s. 165–167; *idem*, *Bericht aus dem Stadtarchiv Elbing*, „Elbinger Jahrbuch” 1932, H. 10, s. 140–142.

²⁵ *Archiwum miasta Elbląga. Przewodnik...*, s. 11.

²⁶ Wzmianka o testamencie Jana Grullego z 1356 r. zob. CDW, Bd. II, hrsg. von C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1864, nr 245, s. 244. Inne wzmianki o testamentach, zob. *Das Elbinger Stadtbuch*, Bd. 1: 1330–1360/1393, hrsg. von H.W. Hoppe, ZGAE 1976, Beiheft 3, nr 1683; Bd. 2: 1361–1418, ZGAE 1986, Beiheft 5, nr 533, 570, 718, 719, 934, 1036, 1166, 1686, 1722 i 2318; *Nowa księga rachunkowa Starego Miasta Elbląga 1404–1414*, t. 1–2, wyd. M. Pelech (Fontes TNT, nr 72–73), Warszawa 1987–1989, nr 12, 211, 462, 554, 774, 1106, 1174, 1235, 1258, 1260, 1261, 1325, 1355, 1403, 1418, 1425, 1460, 1462 i 1509. Wzmianki o testamentach w księdze czynszowej miasta, APG, 369, 1/115, k. 17r, Akta miasta Elbląga, Liber civitatis III; oraz w księdze kamlarii, APG, 369, 1/1377, k. 58r. Wzmianka o testamencie Johanna Hucka z 1379 r., C. Kardasz, *Wykaz czynszów Starego Miasta Elbląga z roku 1385* [w:] *Piśmiennictwo pragmatyczne – edytorstwo źródeł historycznych – archiwistyka*, red. R. Czaja, K. Kopiński, Toruń 2015, s. 475. Wzmianka o testamencie Jana Lumpego z 1418 r., APG, 369, 1/117, s. 9. W wypisach F. Neumanna z ksiąg miejskich testamenty: Jana von Thoruna

Ogólna liczba 142 oryginalnych testamentów do 1515 r. stanowi najliczniejszy zachowany tego typu zbiór wśród wszystkich miast w ówczesnych Prusach Królewskich i Zakonnych. Nie jest on jednak duży, jeśli weźmie się pod uwagę liczbę testamentów zachowanych w niektórych miastach niemieckich. Na przykład w Stralsundzie zachowało się 995 dokumentów do 1525 r. (prawie 1200 do końca XVI w.), w tym 962 w oryginale, w Lubece – prawie 6400, a w Kolonii – 1500 późnośrednio-wiecznych testamentów. Z kolei w księgach testamentowych Wiednia zarejestrowano ogółem 2300 testamentów, choć jedynie 51 zachowało się w oryginale, a dla miasta Brunzwik szacuje się ich liczbę na ponad 800 egzemplarzy²⁷. W przypadku Elbląga zdecydowana większość zachowanych testamentów – aż 130 – pochodzi z lat 1440–1510. Dla porównywalnego pod względem wielkości Stralsundu dysponujemy ponad 300 dokumentami z tego okresu²⁸. Innym przykładem z obszaru bliskiego kulturowo, choć odległego geograficznie, jest zbiór miasta Rewla, który zawiera 84 testamenty mieszkańców i obywateli z XIV i XV w.²⁹

4. Metoda i konstrukcja pracy

Praca oparta została przede wszystkim na analizie treści testamentów mieszkańców Elbląga, pochodzących głównie z drugiej połowy XV w. Stosując metodę porównawczą, odwołano się też do ustaleń opartych na analogicznych źródłach z obszarów bliskich geograficznie i kulturowo, a więc Gdańska, Prus Krzyżackich i Królewskich oraz strefy bałtyckiej, w szczególności miast rządzących się, tak jak Stare i Nowe Miasto Elbląg, prawem lubeckim, a więc Lubeki, Stralsundu i Rewla.

Praca składa się z trzech rozdziałów. W rozdziale 1, zatytułowanym *Testamenty elbląskie – uwagi wstępne*, omówiono rolę testamentów w życiu mieszkańców Prus Krzyżackich i Królewskich, zbiór zachowanych do dziś dokumentów z Elbląga, regulacje prawa lubeckiego dotyczące dziedziczenia i sporządzania tego

(zm. ok. 1410 r.), Gotfryda Payego (zm. ok. 1420–1430 r.), Bartelmana Veseburga (zm. ok. 1510 r.) i rajcy Tydemana Reeseego, APG, 492/802, s. 192–193, 195 i 205; B. Schmid, *Urkundliches zur älteren Elbinger Kunstgeschichte*, „Elbinger Jahrbuch” 1921/1922, H. 2, s. 144–145. Wzmianka o testamencie Jakuba Lemborga (zm. 1513 r.), rektora kaplicy Bożego Ciała, M. Toeppen, *Elbinger Antiquitäten...*, s. 154. Wzmianki o kilku testamentach elbląskich, J. Tandeki, *Kilka uwag na temat toruńskich testamentów mieszczkańskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych* [w:] *Wokół metodyki archiwalnej: księga dedykowana prof. Wiesławie Kwiatkowskiej w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. W. Chorążyczewski, A. Rosa, M. Zmudziński, Toruń 2018, s. 313 i 317.

²⁷ Wszystkie informacje o liczbie zachowanych testamentów w poszczególnych miastach podaje za: R. Lusiardi, *Stiftung und städtische Gesellschaft. Religiöse und soziale Aspekte des Stiftungsverhaltens im spätmittelalterlichen Stralsund*, Berlin 2000, s. 31, przyp. 2.

²⁸ J. Schildhauer, *Hanseatischer Alltag...*, s. 13–14.

²⁹ *Revaler Regesten*, Bd. 3: *Testamenten Revaler Bürger und Einwohner aus dem Jahren 1369–1851*, bearb. u. hrsg. von R. Seeberg-Elverfeldt (Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung, H. 35), Göttingen 1975; K.-R. Hahn, *Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert* (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 19), Berlin 2015, s. 566–571.

typu dokumentów (w tym ich formularz, wykonawców i świadków dokumentów). W rozdziale 2, zatytułowanym *Mieszkańcy Elbląga w świetle testamentów*, poruszono problem reprezentatywności zachowanych dokumentów w badaniach nad obrazem społeczności późnośredniowiecznego miasta. Przedstawiono także kwestie dotyczące: stosunków rodzinnych mieszkańców (zapisy na rzecz dzieci, domowników i dalszej rodziny, czeladzi i służby), pozycji społecznej kobiet w mieście, kultury materialnej mieszczaństwa, rozporządzania kapitałem, zapisów nieruchomości i zapisów odnoszących się do przestrzeni miejskiej (drogi, groble). Rozdział 3 – *Życie religijne mieszczaństwa elbląskiego w świetle testamentów* – poświęcono w całości prezentacji zróżnicowanych form pobożności mieszkańców miasta. Omówiono: zapisy na rzecz poszczególnych instytucji kościelnych w mieście i poza nim, przemiany w sieci sakralnej i w religijności mieszkańców w drugiej połowie XV w., a także kwestie fundowania pielgrzymek oraz wsparcia ubogich i kleru miejskiego. Do pracy dołączono aneksy, zawierające: wykaz testamentów z dawnego archiwum miejskiego w Elblągu z lat około 1301–1515, zestawienie kuratorów i świadków spisania testamentów, informacje o formie zewnętrznej testamentów i zapiskach dorsalnych, wzmianki w testamentach o przestrzeni miejskiej i innych miejscowościach oraz zestawienie zapisów na rzecz klasztorów, w tym beginek, w Elblągu i jego okolicach, wzmianki o zapisach: klejnotów, ozdób ze srebra i złota, ubrań, broni, przedmiotów codziennego użytku, wyposażenia domu i warsztatu pracy, produktów (materiałów)³⁰. Ponadto w aneksie źródłowym opublikowano materiały dotyczące testamentów: Urszuli Emyke, czterech mieszczanek, trzech mieszczan oraz jednej osoby związanej z klasztorem św. Brygidy³¹.

³⁰ W tekście zasadniczym książki przyjęto zasadę spolszczenia imion przywołanych osób, a ich oryginalną pisownię zachowano w wykazach umieszczonych w aneksie.

³¹ Ten ostatni ogłoszono uprzednio w artykule R. Kubickiego (*Testamenty mieszkańców Elbląga...*, s. 47–49).

Rozdział 1

Testamenty elbląskie – uwagi wstępne

1.1. Testament w Prusach Krzyżackich i Królewskich do początku XVI w.

Jednym z niezwykle ważnych instrumentów prawnych, służących regulacji indywidualnych spraw majątkowych i sporządzaniu zapisów na cele pobożne, był w średniowieczu testament. Zanim przejdziemy do szczegółowego omówienia dokumentów ostatniej woli mieszkańców Elbląga, przyjrzyjmy się szerzej kwestii testamentów i ich stosowania w Prusach Zakonnych i Królewskich do początku XVI w. Przy czym, obok testamentów sporządzanych przez mieszczan omówione zostaną również dokumenty ostatniej woli osób duchownych. Warto w tym miejscu podkreślić, że stosunkowo dużo wiemy na temat testamentów mieszczańskich z tak zwanych wielkich miast Prus Królewskich (Gdańsk, Elbląg i Toruń) w drugiej połowie XV w., lecz znacznie mniej o sytuacji w małych miasteczkach, w tym i tych położonych w Prusach Zakonnych, co wynika przede wszystkim ze stanu zachowania interesujących nas źródeł¹.

Testamenty w średniowieczu pełniły szczególną funkcję społeczną. Ich sporządzenie postrzegano jako sposób pogodzenia się ze światem (w tym z krewnymi i dłużnikami), a zarazem manifestację religijności poprzez zapisy na rzecz ubogich, szpitali oraz instytucji kościelnych, w tym klasztorów. Kontekst społeczny miał oczywiście duży wpływ zarówno na formę, jak i treść tych dokumentów. Wynikało to pośrednio z faktu, że zazwyczaj w ogóle nie było potrzeby sporządzania testamentu, ponieważ zasady dziedziczenia majątku określały odpowiednie artykuły

¹ B. Możejko, *Gdański mieszczanin w obliczu śmierci. Zapisy testamentowe z II połowy XV w. (Na podstawie księgi ławniczej)* [w:] *Mieszczanie, wasale, zakonnicy*, red. B. Śliwiński (Studia z dziejów średniowiecza, nr 10), Malbork 2004, s. 127–162; *eadem*, *Rozrachunek z życiem doczesnym. Gdańskie testamenty mieszczańskie z XV i początku XVI wieku*, Gdańsk 2010. Książka ta spotkała się z wieloma uwagami krytycznymi, zob. W. Długokęcki, *W sprawie późnośredniowiecznych testamentów gdańskich*, „Zapiski Historyczne” 2011, t. 76/3, s. 115–139. Dane zebrane przez B. Możejko poddane zostały pogłębionej analizie w pracy P. Łozowskiego (*O pożytkach z kwantyfikacji w badaniach nad średnio-wiecznymi testamentami. Uwagi o pracy Beaty Możejko, Rozrachunek z życiem doczesnym. Gdańskie testamenty mieszczańskie z XV i początku XVI wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2012, t. 72, s. 227–236). Na temat testamentów z Elbląga zob. opracowania omówione we wstępie do książki. Odnośnie do testamentów z Torunia zob. J. Tandecki, *Die mittelalterlichen Thorner Bürgertestamente als Ego-Dokumente* [w:] *Selbstzeugnisse im polnischen und deutschen Schrifttum im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit (15.–18. Jahrhundert)*, hrsg. von R. Skowrońska i in. (Studienreihe der polnischen historischen Mission, Bd. 1), Toruń 2014, s. 65–83; *idem*, *Kilka uwag na temat toruńskich...*, s. 307–327.

prawa miejskiego lub ogólne reguły prawa, na jakim posiadano dobra rycerskie. W Prusach Krzyżackich i Królewskich były to: w miastach – prawo chełmińskie lub lubeckie, a w dobrach rycerskich – ogólne zasady dziedziczenia, wynikające z prawa polskiego, chełmińskiego lub magdeburskiego w różnych odmianach oraz tak zwanego prawa dziedzicznego lub pruskiego. W praktyce różniły się one przede wszystkim możliwością dziedziczenia przez kobiety, które miały ją w prawie lubeckim i chełmińskim, a pozbawione jej były w polskim, pruskim i magdeburskim prostym. Testamenty sporządzano prawie wyłącznie w miastach, a rozdysponowanie za ich pomocą posiadanego majątku było możliwe praktycznie tylko za zgodą legalnych spadkobierców lub w sytuacji ich braku. Z kolei silne poparcie Kościoła dla sporządzania testamentów miało ścisły związek z faktem, że obok wykraczających poza zwykłe zasady dziedziczenia formuł dotyczących rozdysponowania majątku, spłaty i wyrównania wszelkich istniejących długów i zobowiązań, drugą zasadniczą część tych dokumentów stanowiły dyspozycje obejmujące legaty na rzecz biednych i chorych oraz zapisy na cele pobożne. W ten sposób testator, chcąc zapewnić sobie modlitwę za swą duszę, uwzględnił w testamencie zapisy na rzecz kościołów, kaplic, klasztorów i konkretnych duchownych². Czasem wręcz spisywano dokumenty zawierające tylko zapisy na cele pobożne.

1.1.1. Stosowanie testamentów w Prusach Krzyżackich od XIII do początku XVI w.

Najstarsze zachowane dziś testamenty z interesujących nas terenów pochodzą dopiero z XIV w. Zachowały się jednak wcześniejsze świadectwa, uwzględniające możliwość stosowania tej formy dysponowania własnym majątkiem. Najstarsza taka informacja zawarta jest w spisanej w 1249 r. tak zwanej umowie dzierzgońskiej, w której zakon krzyżacki przyznał pruskim neofitom prawo do testamentowego rozporządzania majątkiem ruchomym i nieruchomym. Jednocześnie jednak zastrzegł, że w przypadku zapisów nieruchomości na rzecz Kościoła lub osób duchownych obdarowani mieli obowiązek ich odsprzedaży w ciągu roku spadkobiercom zmarłego lub innym osobom. W razie niedopełnienia tego zobowiązania dobra te przechodziłyby na rzecz zakonu³. Niestety, nie są znane dokumenty, które potwierdzałyby

² H. Samsonowicz, *La vie religieuse dans les villes de la Baltique à la fin du Moyen Âge* [w:] *L'Église et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du Centre-est et du Nord (XIVe–XVe siècles)*, Actes du colloque de Rome (27–29 janvier 1986), Rome 1990, s. 50; J. Schildhauer, „Ad pias causas” *Vermächtnisse an die Kirche und an die Armen – auf der Grundlage der Stralsunder Bürgertestamente (Anfang des 14. Jahrhunderts bis zur Reformation)* [w:] *Czas, przestrożenie, praca w dawnych miastach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Wyrobisz, M. Tymowski, Warszawa 1991, s. 291–301; J. Schildhauer, *Hanseatischer Alltag...*, s. 22–33; R. Lusiardi, *Stiftung und städtische Gesellschaft...*, s. 78–113.

³ „Concesserunt preterea prefati fratres neophitis supradictis, ut licitum sit eis condere testamentum de bonis suis mobilibus et etiam de immobilibus, ita tamen quod, si aliquis aliqua immobilia

praktykowanie tego rozwiązania. Na możliwość stosowania testamentów wskazują natomiast pośrednio regulacje umieszczone w niektórych przywilejach lokacyjnych miast wystawianych przez zakon krzyżacki. W przywileju lokacyjnym Starego Miasta Elbląga z 10 kwietnia 1246 r. zaznaczono, że mieszczanom nie wolno przekazywać instytucjom kościelnym (klasztorom) żadnych działek, domów i innego dziedzictwa w formie podarku lub sprzedaży⁴. Określając zakres wolności miejskiej, gwarancje jej przestrzegania i zasady użytkowania nieruchomości, zakon zaznaczał, że wszelkie działki miejskie przekazywane testamentowo na rzecz jego lub innych instytucji kościelnych muszą być w ciągu roku odsprzedane ponownie miastu. Formuły takiej użyto wprost w przywilejach lokacyjnych Starego Miasta Królewca z 1286 r.⁵ i miasta Rybaki (niem. Fischhausen) z 1299⁶ i 1305 r. Termin roczny nie obowiązywał w Rybakach tylko kanoników sambijskich⁷. Rozwiązanie takie potwierdzono również w wilkierzu miasta Prabuty, gdzie zaznaczono, że „pleban lub kościół” mogli otrzymać tylko ekwiwalent pieniężny za działkę miejską, którą zapisano by im w testamencie⁸. W późniejszym czasie wyłonił się także problem sprawowania kontroli nad formą zapisów testamentowych na rzecz instytucji kościelnych, w tym przede wszystkim kościoła parafialnego. Prawo takie chciały posiadać władze miejskie. Spór o uzyskanie takich kompetencji przez radę miejską miał miejsce w 1363 r. w Głównym Mieście Gdańsku. Stroną sprzeciwiającą się roszczeniom rady był pleban⁹. W 1364 r. podobna

in testamento suo legaverit alicui ecclesie vel persone ecclesiastice, eadem ecclesia vel persona illa immobilia infra annum vendere teneatur heredibus defuncti vel aliis supradictis, et habeant sibi ille ecclesie vel persone pecuniam, quam ex venditione receperint pro eisdem; alioquin elapso anno illa immobilia sic legata et per negligentiam non vendita infra annum ad dictos [...] magistrum et fratres libere devolvantur”, PrUB, Bd. I/1, hrsg. von R. Philippi, Königsberg 1882, nr 218, s. 160.

⁴ „Item statuimus, vt nulla religio de cetero in eadem ciuitate locetur absque nostra et ciuium voluntate, et quod ciuiis nec extraneus alicui religioni vendat, vel det aream, siue domum suam, seu etiam hereditatem aliam infra ciuitatem eandem et terminos suos”, CDW, Bd. I, hrsg. von C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1860, nr 13, s. 21.

⁵ „Preterea statuimus, quod, si in testamento nostre domui seu cuiicumque alteri ab aliquo cive seu habitatore in Kvnigesberch domus, area, agri sive orti donata fuerint, infra unius anni spacium vendi debent, aliquin libere cedat in usus civium predictorum”, PrUB, Bd. I/2, hrsg. von A. Seraphim, Königsberg 1909, nr 483, s. 310.

⁶ CDP, Bd. II, hrsg. von J. Voigt, Königsberg 1842, nr 50, s. 60.

⁷ „Insuper statuimus si qui civium in testamento vel testimonio [...] aream agros vel ortos assignaverint infra terminum unius anni vendant, alioquin ad utilitatem civium revertentur. Excipimus [...] nostros canonicos qui possunt libere recipere domos vel areas et alia queque absque termino assignato”, CDP, Bd. III, hrsg. von J. Voigt, Königsberg 1848, nr 1, s. 3.

⁸ „Och sal man wissen wer do boscheit (bescheidet) ligende gründt dem pfarher ader der kyrchen czu eim testament das sal die stadt czu yr lösen noch gewonlichem gelde”, H.F. Jacobson, *Geschichte der Quellen des Kirchenrechts des Preussischen Staats, mit Urkunden und Regesten*, Theil 1, Bd. I, Königsberg 1837, s. 144.

⁹ „Hirumme dunket vns da der kirchhof billich vry sy armen vnd Richen, in dy kirche ouch nymande zv grabene denne prelaten vnd dy Lenheren der kirche is enwere denne daz man mit gyter eytracht anders zv Rate worde vmme noet adir gewonheit des landes. Daz sy testamente hinderen. Hir vmme dvnket vns gvt daz nymant gvte werk hindern sulle, alzo testamente to bescheyden dem pherrer adir der pharren hett is ymant getan der sal is bessern”, H.F. Jacobson, *Geschichte der*

sprawa dotyczyła interesującego nas Starego Miasta Elbląga. W jej rozstrzygnięciu postanowiono, że testamenty złożone w obecności plebana i dwóch lub trzech świadków będą ważne, pomimo niezachowania obowiązujących przepisów miejskich¹⁰, wymagających udziału jako świadków dwóch przedstawicieli Rady Miasta. Być może problem sporządzania dyspozycji na cele pobożne i przekazywania majątku instytucjom kościelnym doczekał się jeszcze w XIV w. ogólnej regulacji, obowiązującej w całym państwie. Z nie do końca pewnych przekazów wynika bowiem, że specjalne zalecenie odnośnie do testamentów miał wówczas wydać wielki mistrz zakonu krzyżackiego Luther von Braunschweig (sprawował urząd w latach 1331–1335). Zgodnie z nim „nikt nie powinien przeszkadzać choremu człowiekowi sporządzać testamentu lub ostatniej woli i rozporządzać w nim na chwałę Bożą dla kościoła i duchownych albo też biednych ludzi”¹¹. Co ciekawe, bardzo podobne postanowienie powtórzono w dokumentach synodu prowincjalnego archidiecezji w Rydze w 1428 r. Sprzeciwiono się w nich zakazowi swobodnego sporządzania testamentów przez świeckich i duchownych, przede wszystkim regulacjom wprowadzanym przez miasta (wspomniana już praktyka stosowana w Gdańsku i Elblągu), które nakazywały obecność przy spisaniu testamentu dwóch lub trzech członków Rady Miasta lub notariusza miejskiego. Testament należało ogłosić w ciągu dwóch miesięcy od śmierci testatora przedstawicielom Kościoła, a gdyby o to prosili, to również dostarczyć jego kopię¹². Krytykowano również nierzadkie przypadki naruszania przez wykonawców

Quellen, Bd. I, nr XXIII (s. 106); P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. I, Danzig 1913, s. 86; Bd. IV, Danzig 1918, nr 90, s. 46.

¹⁰ „Item testamenta legitime in extrema facta voluntate a parrochianis dicte ecclesie coram suo presbytero, et tribus uel duabus personis aliis ad hoc ydoneis et legitimis firma permaneant, maxime in relictis ecclesie siue ad pias causas, cum in ore duorum uel trium stet omne uerbum iuxta saluatoris dictum, neque huiusmodi pretextu quia non est seruata eorum municipalis solempnitas rescindantur, et pie voluntates defunctorum cassentur, si alias legitime et rite facta fuerint et alia cononica et rationabilia impedimenta non obstant, iure tamen eorum municipali in omnibus saluo, ubi sacris non obuiat canonibus nec resistit”, CDW, Bd. II, nr 363, s. 371–372; M. Józefczyk, *Średniowiecze Elbląga...*, s. 107. Podobny spór odnośnie do zasad sporządzania testamentów pomiędzy radą miejską a miejscowym biskupem miał miejsce w XIII w. w Lubece, W. Ebel, *Lübisches Recht*, Bd. 1, Lübeck 1971, s. 412.

¹¹ „Niemand soll verhindern einen siechen Mann, zu vorordnen sein Testament oder letzten Willen und von dem Seinen zu bescheiden zu Gottes Ehre an Kirchen, vnd Geistliche oder auch arme Leute”, *Lucas David's Preussische Chronik*, Bd. VI, hrsg. von E. Hennig, Königsberg 1814, s. 117; H.F. Jacobson, *Geschichte der Quellen...*, Bd. I, s. 133.

¹² „Vnde specialiter reprobamus quarumdem Communitatum statutum, quo cauetur, testamentum non debere valere nisi in duorum vel trium personarum secularium de consulatu aut comitate presencia sit confectum et eciam per notarium Ciuitatis conscribatur, presertim vbi ad pias causas vel ecclesijs facta fuerint legata et ad effectum ut testamentum temporibus a jure prefinitis executioni debite demandentur, precipimus vt testamenti faccio infra duos menses a tempore mortis testatoris computandos locorum ordinarijs publicetur et copia eius, si petita fuerit, exhibeatur”, H.F. Jacobson, *Geschichte der Quellen*, Bd. I, Nr. VII (s. 32–33, Nr. XVIII); *Statuty synodalne warmińskie, sambijskie, pomezzańskie, chełmińskie oraz prowincjalne ryskie* (dalej: Statuty synodalne), tłum. bp J. Wojtkowski, Olsztyn 2010, s. 285–286 (nr XXII).

testamentu ostatniej woli testatora, mówiącej o zapisach na cele pobożne i na rzecz Kościoła, poprzez przekazywanie tych zapisów innym osobom. Za taki postępek wykonawcom testamentu groziły kary kościelne, które po udzieleniu napomnienia mieli wymierzać im ordynariusze miejsca. Wydaje się, że umieszczanie tego typu regulacji w statutach synodalnych wskazuje raczej na nieskuteczność przeciwdziałania istniejącym praktykom. Zupełnie inny aspekt sporządzania testamentów pojawił się na początku XVI w. w Toruniu. Miał on już niewątpliwie związek z rozwojem reformacji. Gdy w 1523 r. wybuchły w mieście niepokoje społeczne, jednym z podnoszonych postulatów było zaprowadzenia dyscypliny wśród kleru. W tym kontekście żądano też zaprzestania przez księży i zakonników praktyk, polegających na nakłanianiu starych ludzi do sporządzania legatów testamentowych na rzecz osób duchownych¹³. W odpowiedzi na te wydarzenia 22 sierpnia 1523 r. król wydał w Krakowie 55 artykułów, znanych jako tzw. *Reformatio Sigismundi*, wśród których uwzględniono także ten, dotyczący zakazu obecności duchownych przy spisaniu testamentów¹⁴. W opublikowanym w 1525 r. nowym wilkierzu miejskim w ogóle zakazano zapisów testamentowych na rzecz Kościoła i własnych dzieci, które wstąpiły do zakonów¹⁵.

1.1.2. Testamenty duchownych

Obok mieszczaństwa swe testamenty sporządzali również duchowni. O powszechności tych praktyk świadczy pośrednio formularz zapisu testamentowego znany z księgi formularzowej biskupów warmińskich z lat 1338–1373¹⁶. W wewnętrznych przepisach kościelnych normowano również same zasady sporządzania testamentów przez duchownych. W zapisach z lat około 1387–1423 kapituła warmińska stwierdziła, że żaden pleban nie mógł sporządzić skutecznie swego testamentu, jeśli nie był przy tym obecny co najmniej jeden kanonik¹⁷. Z kolei kapituła

¹³ J. Buława, *Walki społeczno-ustrojowe w Toruniu...*, s. 44–47. Wśród postulatów znalazł się też art. 17, który dotyczył wprost sporządzania testamentów: „Tylko za specjalną wiedzą i zezwoleniem rady osoby duchowne i zakonnice mogą udawać się do chorych starców. Zakaz wydaje się w tym celu, by osoby duchowne nie nakłaniały swych podopiecznych do zapisów testamentowych na rzecz duchownych lub instytucji kościelnych”.

¹⁴ J. Buława, *Walki społeczno-ustrojowe w Toruniu...*, s. 83–84; J. Tandecki, *Die mittelalterlichen Thorner...*, s. 72.

¹⁵ J. Buława, *Walki społeczno-ustrojowe w Toruniu...*, s. 140; T. Maciejewski, *Wilkierze miasta Torunia*, Toruń 1997, s. 72.

¹⁶ „Forma testamenti. Filius quondam B. per graciam ihesu Christi sanus mente licet lagwens corpore suarum rerum et bonorum omnium dispositionem per presens nuncupatum testamentum Inprimis quidem de bonis suis reliquit pro anima sua, de quibus dari voluit et mandauit”, CDW, Bd. II, nr 306, s. 317.

¹⁷ „Nullus vicarius potest condere testamentum nisi presente uno canonico. Quia etiam ex testimonio fidedignorum et precipue seniorum capituli nobis innotuit, nullum vicarium ex antiqua et laudabili consuetudine, nisi in presencia unius canonici ad minus, suum potuisse condere testamentum, quam quidem consuetudinem approbatam innouantes, Capitulariter statuimus, quatenus

Rafał Kubicki (ur. 1974 r.), historyk, mediewista, pracownik Instytutu Historii Uniwersytetu Gdańskiego (Zakładu Historii Powszechnej Średniowiecza). Zainteresowania badawcze koncentruje na historii Kościoła w średniowieczu i okresie nowożytnym, dziejach społeczno-gospodarczych państwa krzyżackiego w Prusach, mieszczaństwie późnośredniowiecznym oraz strukturach wiejskich w średniowieczu i okresie nowożytnym. Autor monografii: *Środowisko dominikanów kontraty pruskiej od XIII do połowy XVI w.*, Gdańsk 2007; *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012; *Zakony mendykanckie w Prusach Krzyżackich i Królewskich od XIII do połowy XVI wieku*, Gdańsk 2018.

Badania nad historią Elbląga w wiekach średnich przyniosły wiele cennych ustaleń. Pewne kwestie wymagają jednak dalszych szczegółowych studiów, w tym dotyczące funkcjonowania społeczności miejskiej w późnym średniowieczu. Wydaje się, że ważne dane na ten temat może przynieść analiza testamentów – dokumentów ostatniej woli sporządzanych przez mieszczan. W książce, obok omówienia specyfiki tych źródeł, ich formy, stanu zachowania i treści, zostały przedstawione między innymi relacje rodzinne testatorów oraz kultura materialna i formy pobożności mieszkańców Elbląga.

Wydawnictwo
Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-011-9